

POD NÁSYPY BAROKNÍHO VYŠEHRADU

František Kašíčka
Bořivoj Nechvátal

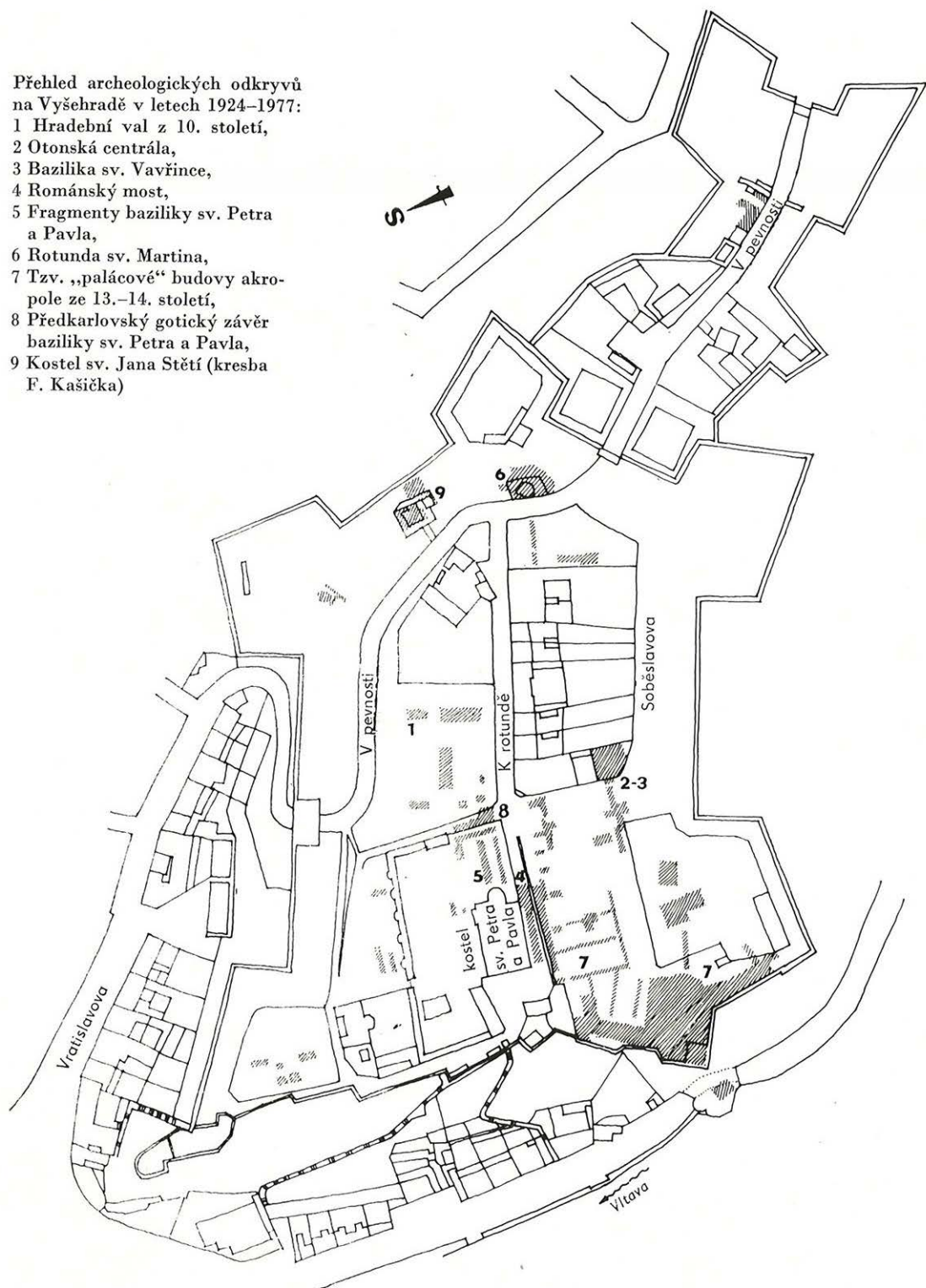
Za téměř století archeologického výzkumu vydal Vyšehrad řadu dokladů své slavné středověké minulosti, které často zastínily představy konstruované na základě studia starých písemných pramenů a dochovaných předbarokních prospektů. Je již zcela zřejmé, že devastace za třicetileté války, následná plošná asanace a přeměna bývalého královského hradu a města na barokní citadelu sevřenou krunýřem cihelných bastionů a kurtin, znamenala do jisté míry jen pohřbení dochovaného středověkého půdorysu tohoto významného místa české státnosti pod násypy a závaly 17. a 18. století. Archeologický odkryv tu mohl do dnešního dne zasáhnout jen menší část plochy hradě a mnoho významných architektur připomínaných středověkými písemnými prameny dosud čeká na své objevení.

Samotný archeologický výzkum Vyšehradu má svoji specifickou historii, na jejímž počátku je patrně činnost děkana vyšehradské kapituly J. T. Berghauera, který tu v polovině 18. století hledal hrob krále Vratislava I. a vykopal na různých místech zdivo, o němž však nezanechal bližších zpráv. Skutečnému archeologickému výzkumu v dnešním slova smyslu se však přibližuje více než dvacetiletá práce sochaře a restaurátora Karla Vlačihy, který od roku 1883 sledoval zejména rozšiřování hřbitova a výstavbu Slavína, při němž údajně objevil rozsáhlé fragmenty neznámé románské architektury.¹ K význačným nálezům z přelomu 19. a 20. století a k nejvýznamnějším nálezům na půdě Vyšehradu vůbec patří nepochybně zjištění a odkrytí půdorysu románské baziliky sv. Vavřince při starém děkanství – čp. 14 – archeologickým výzkumem Bohumíra Matějky.² Na současné akci navázala i práce architekta Antonína Wiehla, který v roce 1903 publikoval rekonstrukci hlavní brány středověkého Vyšehradu zv. Špička.³

První rozsáhlou a velkoryse pojatou archeologickou akci na Vyšehradě přineslo až období po první světové válce v letech 1924–1935. Vyšehrad se tehdy stal největším výzkumným polem u nás. Práce, které prováděl Státní archeologický ústav, vedla zvláštní komise v čele s docentem dr. Karlem Guthem a vyšehradským kanovníkem Eduardem Šittlerem. Výzkum se soustředil zejména na území někdejšího královského dvorce, z něhož byla odkryta asi jedna třetina původního rozsahu. Dále byly provedeny sondážní práce u bývalého kostela Stětí sv. Jana, na předhradí při dnešním Jedličkově ústavu, několik menších sond v Karlachových sadech, na území sousedního zahradnictví, v jižní části zahrady při starém děkanství čp. 14 a znovu odkryty základy baziliky sv. Vavřince.⁴

Přehled archeologických odkryvů
na Vyšehradě v letech 1924–1977:

- 1 Hradební val z 10. století,
- 2 Otonská centrála,
- 3 Bazilika sv. Vavřince,
- 4 Románský most,
- 5 Fragmenty baziliky sv. Petra
a Pavla,
- 6 Rotunda sv. Martina,
- 7 Tzv. „palácové“ budovy akro-
pole ze 13.–14. století,
- 8 Předkarlovenský gotický závěr
baziliky sv. Petra a Pavla,
- 9 Kostel sv. Jana Stětí (kresba
F. Kašíčka)

Výzkum z roku 1924 u rotundy sv. Martina (reprodukce B. Nechvátal)

Nový archeologický výzkum byl potom zahájen až po druhé světové válce a jeho důvodem byla zpočátku idea rozšíření Národního pohřebiště. Úkolu se ujal v roce 1966 Archeologický ústav ČSAV v Praze a za dva roky poté, po přípravných pracích zahájil první výzkumnou sezónu. Od té doby výzkum systematicky pokračuje podle rozpracovaného programu, který stanoví rozsah a cíle jednotlivých etap.⁵ První práce se soustředily na plochu Karlachových sadů, která přicházela v úvahu pro nový díl Národního pohřebiště, odtud se přenesly na přilehlý díl pohřebiště dnešního a ke kostelu sv. Petra a Pavla. Byla rovněž provedena sondáž severozápadního předhradí, menší orientační sondy byly realizovány při bývalém kostelíku sv. Jana Stětí a potřetí v historii archeologických výzkumů byla opět obrácena pozornost k substrukcím baziliky sv. Vavřince a k jejímu nejbližšímu okolí. Ve výhledu se nadále počítá s postupným výzkumem dosud neznámé části území a s revizním průzkumem a doplňujícími sondami všude tam, kde je nutno obnovit a zpřesnit důležitá stratigrafická pozorování. Programové úseky průzkumu sledují zejména základní rekonstrukci jednotlivých etap osídlení a rekonstrukci sídlištních horizontů, zjištění existence osídlení staroslovanského a nalezení dosud neidentifikovaných kostelů a staveb z 10. až 16. století, známých zatím jen z písemných pramenů.

Dosavadní archeologické nálezy a zjištění, které dovolují alespoň náznakově rekonstruovat zaniklé objekty a pomáhají tak zaostřit obraz historické podoby Vyše-

hradu, nejsou zatím tak velké svým rozsahem, jako spíše významem. Z jejich rekapitulace v konfrontaci se svědectvím písemných pramenů a výsledků výzkumů podobných lokalit vyplývá, že základní půdorysná a hmotová rekonstrukce jednotlivých etap osídlení je na Vyšehradě pro některá období zatím jen ve stadiu počátečního poznávání, zatímco pro jiná se tu rýsuje již poměrně přesně.

Tak dosud ne zcela jasné zůstávají nejstarší slovanské počátky Vyšehradu. Mezi zjištěnými stopami pravěkého osídlení z období eneolitu a 10. století nenašly provedené výzkumy prozatím žádný mezičlánek.

Pro 10. století je tu vedle souboru keramického materiálu archeologicky doložen pouze fragment hradby, nalezený v severní části Karlachových sadů. Jednalo se o typickou formu sypaného valu, vyztuženého dřevěnými rošty a obloženého kamennými deskami, se stopami dvou stavebních fází.

Tento jediný doklad pro rekonstrukci podoby hradiště v 10. století významně doplnil poslední výzkum v letech 1968–1969, který se zabýval revizí starších poznatků o bazilice sv. Vavřince. Při této příležitosti odkryl pod dlažbou baziliky souvislé starší zdivo z hrubého neopracovaného lomového materiálu spojovaného hlínou, které vytváří členitý půdorys neznámé stavby. Základní orientace nalezených konstrukcí, složitěji členěný půdorys a značná absence keramiky jednoznačně svědčí o tom, že šlo

Jižní loď a apside baziliky sv. Vavřince (snímek B. Nechvátal)

nepochybně o stavbu sakrální.⁶ Objevuje se tu tedy zatím první nalezená předrománská církevní stavba a současně první na území historické Prahy po kostelech na Pražském hradě. Trojí půdorysné zalomení nalezeného zdiva ukazuje na křížový půdorys, stejné délky západního i jižního křídla vedou současně k představě dispozice centrální. Otevřena zůstává podoba závěru, který mohl být ukončen ploše nebo apsidou. Tento neobvyklý a ojedinělý půdorysný typ v naší předrománské architektuře mohl by vést k úvahám o zvláštní funkci stavby ve vazbě na knížecí rezidenci. Podle celkového charakteru základu lze soudit, že nadzemní zdivo centrály bylo nejspíše lomové a omítané, v druhém případě šlo o oplentované kvádříky (jako např. u biskupské kaple sv. Mořice na Hradě). Sedlové střechy zdůrazňovala snad nad křížením nástavba zvonice, uplatňující se v členitém panorámatu předrománského knížecího hradiště. Nelze vyloučit, že odtud a z několika dalších dosud nenalezených církevních staveb zvonily v roce 1004 vyšehradské zvony, vyzývající k odporu proti vpádu nepřátel do Prahy.⁷

Za krále Vratislava a knížete Soběslava I. ve druhé polovině 11. století a v první třetině století následujícího bylo hradiště povýšeno na reprezentační centrální mocenské sídlo v zemi. V této špičkové vývojové fázi byl Vyšehrad nepochybně nově opevněn románskou kamennou hradbou, která je v pramenech charakterizována jako pevnější než známá kamenná hradba Břetislava na Pražském hradě.⁸ Tehdy byl zřejmě rovněž nově vymezen a opevněn starší královský okrsek, existuje zde písemnými prameny doložený palác a rotunda sv. Jana Evangelisty. V severním sousedství akropole vyrostla kapitula s chrámem sv. Petra a Pavla. Archeologický výzkum nezískal zatím hmotné svědectví o skutečné podobě a poloze obvodového hradebního prstence, rovněž výkopy na území královského dvorce v letech 1924–1935 nepřinesly z této doby historicky největšího rozmachu Vyšehradu žádné podstatnější poznatky. Všechny tehdy zde zjištěné objekty a další substrukce byly časově zařazeny až do 13.–14. století. Jak však ukázaly úspěšné výsledky nového revizního průzkumu baziliky sv. Vavřínce, při němž byly nalezeny substrukce zmíněné otonské centrály, nelze vyloučit ani zde nové nálezy, které významně obohatí vědomosti o sídle prvního českého krále. Ukázalo se totiž přesvědčivě, že Guthovy výzkumy nešly pod horizont nalezených středověkých dlažeb a vždy na rostlý terén.

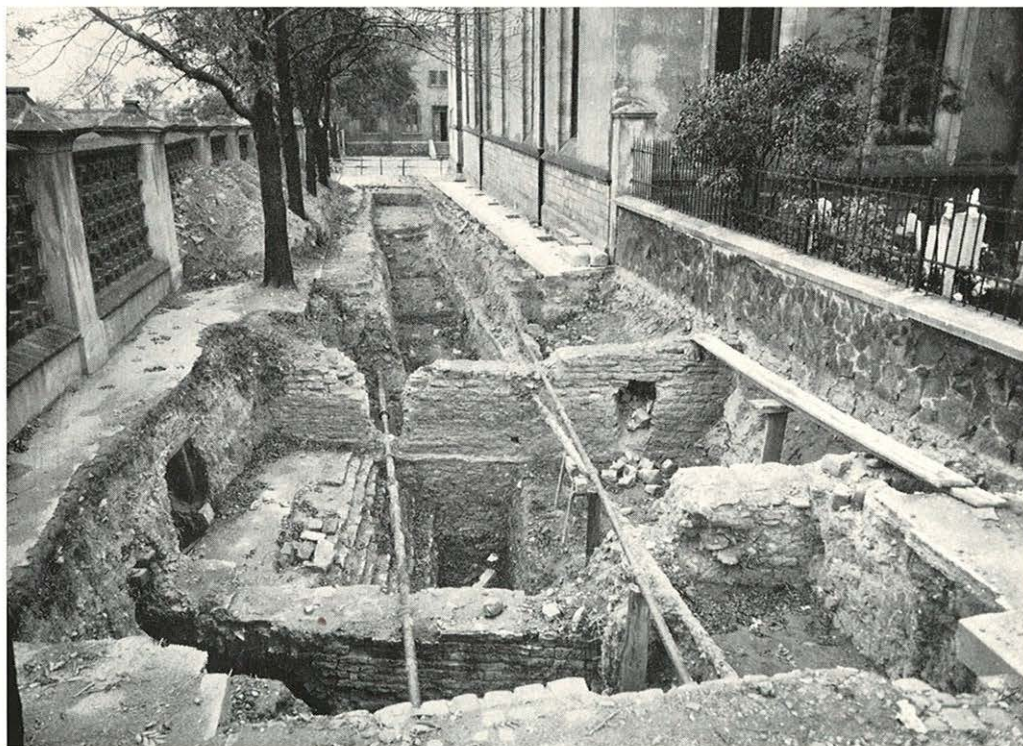
Jedinou dosud zjištěnou součástí románské královské akropole je známý úsek jednoobloukového mostu, který poněkud šikmo překračoval příkop mezi územím paláce a kapituly. Z charakteru nálezů lze soudit, že se patrně jednalo o krytou mostovou chodbu, spojující panovníkovo sídlo snad s jakousi oratoří v kapitulním chrámu. Šikmý směr osy mostu vůči rovnoběžným hraničním obou okrsků svědčí tomu, že tu byla respektována nějaká starší situace, ať již na straně královské či kapitulní.

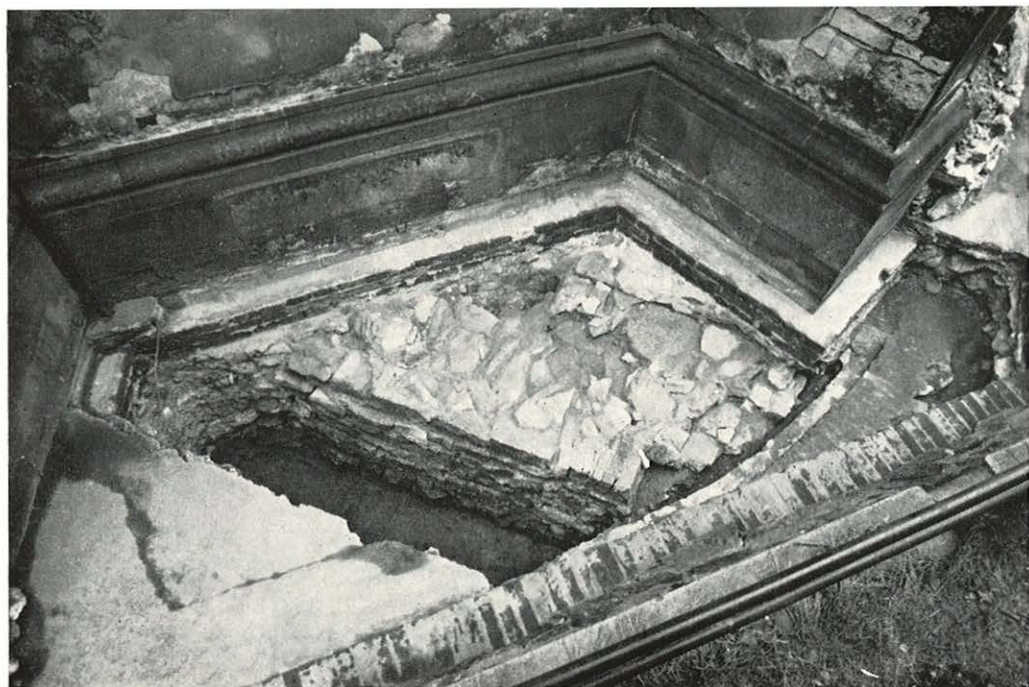
O kapitulním kostele sv. Petra a Pavla, založeném králem Vratislavem, se z rozboru pramenů předpokládá, že šlo o baziliku.⁹ Tento předpoklad, jak se zdá, potvrdil poslední výzkum na hřbitově za dnešním chrámem, kde 35 m od závěru jižní lodi byla objevena část zaoblené apsidy a úseky základového zdiva boční lodi, která se na apsidu vázala a která vniká až pod dnešní stavbu. Fragmenty zdí nalezené za sakristií umožňují potom zhruba rekonstruovat půdorys románské baziliky, která měla cca 7,5 m širokou hlavní loď a 3,60 m široké lodi boční. Délku nalezené baziliky se zatím zjistit nepodařilo, protože její západní díl zabíhá pod dnešní kostel a hlavní apsida ležela někde v místě husté skupiny hrodek proti východnímu vstupu na dnešní hřbitov.¹⁰

Plošný odkryv královské akropole v letech 1924–1926

Výzkum románského mostu od východu (reprodukce B. Nechvátal)

Jižní obvodové zdívo románské lodi baziliky sv. Petra a Pavla (snímek B. Nechvátal)

Jeden z největších úspěchů archeologického výzkumu k podobě vřatislavského Vyšehradu znamenalo zjištění již zmíněné raně románské baziliky sv. Vavřince, proti někdejšímu východnímu vstupu do královské akropole, z níž dosud stojí část severní lodi obsažená v budově starého děkanství čp. 14. Bazilika z poslední třetiny 11. století je považována za nejstarší stavbu u nás, která je typologicky příbuzná s téměř současnými kostely v Hirsau ve Württembersku.¹¹ Rekonstruujeme ji jako krátké trojlodí s trémovým stropem nad lodí hlavní a čtyřmi poli křížových kleneb nad oběma loděmi bočními. K trojlodí se připojoval transept zaklenutý křížově, v bocích ukončený půlkruhovými apsidami a v ose prodloužený o lehce obdélný chór, opět pod křížovou klenbou, uzavřený apsidou poněkud širší. Poválečný revizní výzkum umožnil detailnější analýzu interiéru kostela, jehož figurativní a ornamentální dlaždice tvořily typickou osobitou skupinu výrazně ovlivňující současnou tvorbu v Čechách a na Moravě.¹² Po jižní, východní i západní straně baziliky byl zjištěn hřbitov, sloužící od doby vzniku této stavby, jejíž přesné účelové vymezení v hierarchii církevních staveb románského Vyšehradu zatím neznáme. Teprve ve 14. století máme zprávu o vztahu kostela k sousednímu děkanství,¹³ které rovněž dosud čeká na dokončení komplexního průzkumu.

Jediná stojící stavba z doby Vřatislavovy – rotunda sv. Martina, o níž předpokládáme, že byla založena jako soukromá svatyně v rámci předhradního dvorce nějakého velmože z králova okruhu, byla zkoumána v letech 1924–1926 K. Guthem. Tehdy byly uvnitř zjištěny dvě prosté podlahy (hliněná s mazanicí, a na ní hliněná s kameny), poblíž nalezeny stopy několikavrstvé dlažběné cesty, a konečně menší, asi o sto let mladší hřbitov, sloužící ve 12. a 13. století.

Zaoblená část jižní románské lodi baziliky sv. Petra a Pavla
Třídílná hruškovitá přípora v předkarlovske bazilice (snímky B. Nechvátal)

Zdivo neznámé věžovité stavby na vyšehradském hřbitově (snímek B. Nechvátal)

Podobných dvorců či románských paláců mimo oblast akropole, sloužících členům královské družiny, můžeme na Vyšehradě jistě předpokládat více, včetně soukromých kostelíků, které dosud nebyly nalezeny. Známý jsou zatím jen prostější pozůstatky zástavby mimo románský královský okrsek a kapitolu, reprezentované kůlovými jamkami po dřevěných objektech a odpadními jámami v místech dnešních Karlachových sadů.

Čtrnácté století – doba druhého a současně posledního významového vrcholu v dějinách Vyšehradu – bývá v literatuře spojováno zejména se jménem Karla IV. Teprve archeologický výzkum prováděný v letech 1968–1974 při hranici dnešního Národního pohřebiště v jižním sousedství Slavína přinesl překvapivá zjištění, dokládající monumentální architektonické počiny v době bezprostředně předkarlovské. Pravděpodobně vlivem děkana Držislava a královny Elišky Přemyslovny došlo jak se zdá k výstavbě nového gotického chóru před starou bazilikou sv. Petra a Pavla, v koncepci se pak zřejmě počítalo s celou její postupnou výměnou, ke konečné realizaci však již nikdy nedošlo. Nový dlouhý chór měl podle výsledků archeologického výzkumu pětiboký závěr s opěráky, sestava svazkových hruškových přípor tu s největší pravděpodobností

nesla hvězdicový klenební obraz a hustý sled opěráků navazující na přímé části chóru tu ukazuje nejspíše na klenbu síťovou nebo šestidílnou.

Rozsáhlá přestavba chrámu v následující době Karla IV. je spolehlivě doložena písemnými prameny, a především dochovanými konstrukcemi v dnešní stavbě. Detailní zhodnocení této vrcholně gotické stavební fáze může přinést až plánovaný archeologický výzkum v interiéru budovy a při jejím západním a severním boku.¹⁴

Výzkumy na akropoli hradiště v letech 1924–1935 vzbudily velký zájem, jeho výsledky zůstaly však představě honosného královského dvorce Karla IV. jistě mnoho dlužny. Pět izolovaných obdélných budov, jejichž půdorysy byly tehdy nalezeny, lze zatím rámcově vložit do 13., spíše však do 14. století, stavební i dispoziční jednoduchost až primitivnost nedovolují všechny z těchto staveb jednoznačně označit jako palácové budovy. Jedna z budov zůstala dosud obsažena v objektu tělocvičny Slavoj Vyšehrad – čp. 95, největší objekt považovaný za hlavní hradní budovu zasahuje pod násyp bašty sv. Ludmily.¹⁵ Zajímavý složitější útvar se jeví při samém hrotu ostrohu nad Libušinou lázní, kde obdélná hradní budova přiléhala západním čelem k obvodové hradbě nad Vltavou, přímo při nároží s ní zřejmě souvisela mohutná hradební věž, na jejíž destrukci stojí dnes domek Galerie Vyšehrad a po opačném boku – rovněž v lici obvodu byla přistavěna menší věžička, patrně schodišťová. Tento útvar při nejzápadnějším cípu dvorce vymezovala samostatná ohradní zeď, vykrajující z půdorysu areálu pravidelné obdélné území. Poslední dvě tzv. palácové budovy byly nalezeny blíže předpokládané severní hradební zdi, se kterou jsou orientovány rovnoběžně, to znamená, že jejich delší osy sledují směr dnešní ulice K rotundě.

Příčka u severní lodi románské baziliky sv. Petra a Pavla (snímek B. Nechvátal)

Odkryv zdiva tzv. „palácové“ budovy v severní části (reprodukce B. Nechvátal)

Vedle tohoto staršího výzkumu na místě bývalého vyšehradského královského dvorce přispěla archeologie k rekonstrukci Vyšehradu ve 14. století již jen upřesněním podoby zaniklého kostelíka sv. Jana Stětí, jehož substrukce jsou utopeny v násypch kurtiny u bastionu sv. Rocha za Leopoldovou branou. Výzkum spolu s historickými vedutami přispěl k vytvoření hmotové představy této ojedinělé stavby, kterou tvořilo patrně halové dvoulodí a jejíž krátký polygonální závěr prorůstal hradební obvod a charakteristickým způsobem se uplatňoval nad Nuselským údolím.¹⁶ Vedle výzkumu akropole a oblasti kolem kostelíka sv. Jana Stětí zůstávají zatím pro dílčí podobu Vyšehradu závazné jen písemné prameny a dochované stavební články nad terénem, tj. vedle jmenované lodi kapitulního chrámu, torzo brány Špičky, úseky středověkých hradebních zdí a předpokládané gotické konstrukce obsažené v budově bývalého děkanství čp. 14.

Podobně jako v době Karlově, čeká i archeologii na Vyšehradě složitý úkol přispět k poznání Vyšehradu 16. století, kdy se tu po bouřlivém zásahu husitské revoluce začalo formovat renesanční městečko se všemi průvodními znaky – radnicí, krčmou, masnými krámkami apod. Renesanční domy nepochybně začaly vyrůstat z konstrukcí a materiálu starších gotických dvorců kanovníků a kněží. Předběžnou představu tu již doplňují dochované prospekty z druhé poloviny 16. století a z počátku století následujícího.

Všechny tyto podklady – písemné i grafické, společně s dochovanými torzy historických objektů nad terénem se stávají základními výchozími články dlouhodobých plánů výzkumů a průzkumů vyšehradské lokality, jejichž závěrečným cílem je komplexní poznání a všestranné zhodnocení významu Vyšehradu v národních dějinách a získání syntetického obrazu jeho počátku, dalšího vývoje, architektonického růstu a proměn.

Poznámky

- ¹ Vlačíha, K., Výsledky bádání na královském Vyšehradě od roku 1883 až do nynější doby, PA XXIV 1910–1912, s. 149–160.
- ² Matějka, B., Zbytky románského chrámu objevené na Vyšehradě, PA XX 1903, s. 526–534.
- ³ Wiehl, A., Bývalá Tábořská brána na Vyšehradě, ČSPSČ XIII, 1903, s. 19 n.
- ⁴ Nechvátal, B., Vyšehrad, Praha 1976, s. 54–57.
- ⁵ Nechvátal, B., Výsledky nového výzkumu Vyšehradu, AR XXIV 1972, s. 394 n.
- ⁶ Kašíčka, F.-Nechvátal, B., Otonská architektura na Vyšehradě a její rekonstrukce, Umění XXIV 1976, s. 429–435.
- ⁷ Thietmari chronikon (ed. R. Holtzmann), MGH SS, NS IX, 1936, s. 285.
- ⁸ FRB II, Praha 1874, ed. J. Emler, s. 166.
- ⁹ Nechvátal, B., K stavebně historickému vývoji baziliky sv. Petra a Pavla na Vyšehradě, Umění XXII 1974, s. 113–138.
- ¹⁰ Nechvátal, B., Archeologický výzkum Vyšehradu v letech 1971–1973, AR XXVII 1975, s. 159–177, 234–237.
- ¹¹ Na tuto skutečnost jako prvý upozornil J. Čarek, Románská Praha, Praha 1947, s. 187 n.
- ¹² Hejdová, D.-Nechvátal, B., Raně středověké dlaždice v Čechách, PA LXI 1970, s. 100–183, 395–471.
- ¹³ Nechvátal, B., Vyšehrad, Praha 1976, s. 44.
- ¹⁴ Kašíčka, F.-Nechvátal, B., Příspěvek archeologie k poznání zaniklého Vyšehradu (bazilika sv. Petra a Pavla), PP 1976, s. 583–592.
- ¹⁵ Nechvátal, B., Vyšehrad, Praha 1976, s. 56.
- ¹⁶ Kašíčka, F.-Nechvátal, B., Výzkum středověkého Vyšehradu (kostel sv. Jana Stětí), PP 1976, s. 193–198.